

Escolma posible, de Castelao, censurado polo franquismo *Escolma posible, by Castelao, censored by Franco's regime*

Xosé Manuel Dasilva^{1,a}

¹ Universidade de Vigo, España

 ^ajdasilva@uvigo.es

Recibido: 27/04/2022; Aceptado: 25/10/2022

Resumo

O obxectivo deste artigo é relatar as dificultades que a censura franquista puxo ao libro *Escolma posible*, editado por Galaxia en 1964, antoloxía de textos de Castelao organizada por Marino Dónega. Con carácter preliminar, examínanse os trazos máis relevantes da imaxe do autor que a Ditadura pretendía consolidar, a partir principalmente da lectura dos informes de censura dalgunhas das súas obras. Despois de revisar o expediente de *Escolma posible* de modo pormenorizado, préstase atención á recepción coetánea dispensada ao volume. A conclusión máis importante que se alcanza é que *Escolma posible* foi un proxecto condicionado polo contexto represivo do Réxime, e non tanto pola suposta vontade de Galaxia de potenciar a dimensión artística e literaria de Castelao.

Palabras chave: literatura galega; Castelao; censura franquista; *Escolma posible*; *Sempre en Galiza*.

Abstract

The objective of this article is to refer to the difficulties that the Francoist censorship placed on the book *Escolma posible*, edited by Galaxia in 1964, an anthology of texts by Castelao organized by Marino Dónega. Previously, the most relevant features of the image of the author that the dictatorship tried to spread are examined, mainly from the reading of the censorship reports of some of his works. After a thorough review of the *Escolma posible* file, attention is paid to the contemporary reception that was dispensed to the volume. The most important conclusion reached is that *Escolma posible* was a project conditioned by the repressive context of the Regime, and not so much by Galaxia's supposed will to promote Castelao's artistic and literary side.

Keywords: Galician literature; Castelao; Francoist censorship; *Escolma posible*; *Sempre en Galiza*.

Dasilva, X. M. (2022). *Escolma posible, de Castelao, censurado polo franquismo*. *Boletín Galego de Literatura*, 60, "Estudos". DOI <http://dx.doi.org/10.15304/bgl.60.8439>

INTRODUCCIÓN

A transmisión do patrimonio intelectual e político de Castelao entrañou, ao longo do ciclo franquista, unha sucesión de episodios a miúdo azarosos, mormente a causa da acción coercitiva exercida polo Réxime a través da temible censura. O libro inaugural que se conseguiu dar a coñecer no noso territorio foi talvez *Cincuenta hombres por dos pesos*, versión bilingüe da serie de debuxos *Cincoenta homes por dez reás*, editada por Emecé, en Buenos Aires, en 1940. Aconteceu grazas á importación efectuada, entre finais de 1945 e principios de 1946, a instancia do libreiro madrileño Joaquín de Oteyza García. En 1948, a mesma edición volvería ser comercializada por Edhasa, o que é un sinal inequívoco de que Castelao suscitaba por entón interese.

Dende aquelas afastadas datas, o deveso de proporcionar outros títulos á audiencia galega bateu numerosas veces coa oposición máis ou menos desapiadada do Ministerio de Información y Turismo. Por eses días, a difusión da produción do autor de *Sempre en Galiza* chegou a transformarse nunha cuestión espiñosa envolta case nun aire de lenda. Valla como mostra esta nova sorprendente, realmente unha falacia, que Ramón Piñeiro compartía con Francisco Fernández del Riego, non sen incredulidade, nunha carta do 15 de novembro de 1965:

¿Sabes a noticia que me deron estes días? Asegúranme que saliu na Habana unha edición das Obras completas de Castelao con prólogo de Fidel Castro. En principio resistínme a creelo. Coido que non tardaremos en saber se é ou non verdade, pois se o fora non tardará en trascender. (Fernández del Riego, 2000, p. 201)

O presente traballo ten como meta esencial analizar as distintas vicisitudes que arrodearon tanto a xénese como a elaboración de *Escolma posible*, antoloxía de textos disposta por Marino Dónega para Galaxia en 1964. Sen lugar a dúbidas, este volume comportou un capítulo de significación indiscutible na divulgación do acervo multiforme de Castelao no transcurso do franquismo. A razón primordial é que representaba, sen marxe para a vacilación, a primeira tentativa de fornecer unha selección emblemática de longo alento, na medida en que o asfixiante escenario político o consentía, do seu fértil quefacer en todos os ámbitos.

Ata agora deducíanse os penosos contratempos sufridos por *Escolma posible* ao tramitarse a súa licenza, mais dunha forma nebulosa por non se consultar o expediente de censura (Dasilva, 2020, pp. 47-48). Por exemplo, Carlos Fernández (1986, p. 50) indicou, sen datos exhaustivos, que “el libro fue censurado y su original hizo varios viajes a Madrid”. En sentido parecido, Basilio Losada (1987, p. 61) falou, difusamente, “de las dificultades para publicar una antología de textos literarios de Castelao, que al fin pudo aparecer en 1964, ordenada y prologada por Marino Dónega y con el revelador título *Escolma posible (Antología posible)*”. Sen acceder aos documentos para ratificar a orixe desas pexas, conxecturaba a seguir o impacto dunha mestura de factores como motivación plausible:

Castelao era objetivo central de los vetos y de las iras de la censura, por su condición de exiliado, por su inmenso prestigio cultural –fue un excepcional dibujante, escritor, teórico del arte, hombre de teatro, político– y por haber sido ministro en uno de los Gobiernos de la República en el exilio, presidido por Giral. (Losada, 1987, p. 61)

Neste estudo, para determinar con minuciosidade as incidencias que obstruíron a saída de *Escolma posible*, hanse explorar, como nunca antes se fixera, as fontes primarias, é dicir, o

expediente de censura, en especial os informes realizados ao respecto. Hai que ter en conta que, no seu momento, nin a propia editorial Galaxia estivo ao corrente de tales informes, de natureza por enteiro confidencial, xa que ao seu poder unicamente chegou unha sucinta comunicación oficial que se circunscibía a instar unha boa porción de supresións.

A IMAXE DE CASTELAO FOMENTADA POLO FRANQUISMO

Durante o período ditatorial, as autoridades teimaron con persistencia en delinear un retrato de Castelao no que prevalecía a súa categoría de humorista e artista, e neste segundo plano no terreo plástico máis que no literario. É elocuente o abano de instrucións despachadas nunha circular aos xornais, pola Dirección General de Prensa, o 8 de xaneiro de 1950, xusto un día despois de morrer en Buenos Aires. Entre as mesmas, estipulábase que “se elogiarán únicamente del fallecido sus características de humorista, literato y caricaturista”. Ademais, establecíase que “se podrá destacar su personalidad política, siempre y cuando se mencione que aquella fue errada y que se espera de la misericordia de Dios el perdón de sus pecados”. Á parte disto, incitábase, de novo en ton imperativo, a que “de su actividad literaria y artística no se hará mención alguna del libro *Sempre en Galiza* ni de los álbumes de dibujos de la guerra civil”¹.

Como se sabe, por non obedecer estas consignas ao pé da letra, o Suplemento semanal do vespertino compostelán *La Noche*, impulsado por Fernández del Riego e Xaime Isla Couto, foi obxecto de inmediata suspensión (Fernández del Riego, 1990, p. 196). O motivo radicaba en que se arriscara a incluír artigos de homenaxe a Castelao no exemplar correspondente ao 14 de xaneiro, transcorrida tan só unha semana do seu óbito (Piñeiro, 2002, pp. 103-104). Un deles era de Valentín Paz-Andrade, co título “Castelao. El hombre y el artista”, a catro columnas e en portada. Outro debíase a Fernández del Riego, baixo a sinatura “L”, co encabezamento “Morreu o grande artista”, dentro da sección “Descubrimientos de Galicia”, e acompañábase dun feixe de textos.

Agora ben, máis alá destes avatares de claro signo hostil, unha estratexia frutífera para confirmar a visión que o Réxime posuía de Castelao é repasar os expedientes de censura dos seus libros. Deste xeito, cando se editou *Cousas da vida* (1961), o segundo título da súa autoría tirado do prelo en Galicia, tras *Os vellos non deben de namorarse* (1952), o censor ditaminaba: “Antología de caricaturas y chistes del dibujante gallego Castelao, publicados en los años 1922-1924, con un prólogo de Otero Pedrayo”. Ao pouco tempo, a opinión no referente a *Cousas* (1962) non omitía o mundo rural no que se desenvolvían as historias: “Breves cuentos gallegos y estampas de la realidad aldeana de Galicia, vivida por el autor gallego Alfonso Rodríguez Castelao”. O que se dicía de *Retrincos* (1962) era de teor análogo: “Narraciones breves, en forma de cuentos autobiográficos [...], en los que el gran humorista gallego, Alfonso Rodríguez Castelao, vierte la galanura de su prosa vernácula y la delicia de su fino humorismo”.

Aínda na década dos 60, para a segunda edición de *Cousas da vida* (1968), en dous volumes, o informe preceptivo sentenciaba nunha liña similar: “Selección de dibujos del gran dibujante gallego Alfonso Rodríguez Castelao, interpretando gráficamente muchas cosas de la vida ordinaria, preferentemente de la vida y costumbres referidas a Galicia”. O terceiro tomo de *Cousas da vida* (1970), no ronsel dos precedentes pola súa excelente aceptación, propiciaba

¹ Os materiais non editados que se citan neste traballo están gardados no Archivo General de la Administración (AGA), Fundación Penzol, Biblioteca Arquivo Francisco Fernández del Riego e Biblioteca Deputación Provincial de Ourense.

esta deliberación: “Dibujos caricaturescos de Alfonso R. Castelao, con las correspondientes leyendas, en los que campea la fina sensibilidad artística y la agudeza expresiva y popular del mejor humor galaico”. Un segundo informe agregaba, reparando na cronoloxía antes da Guerra Civil: “Colección de chistes gráficos humorísticos que tienen siempre como fondo de su expresividad la parsimonia del aldeano gallego, parsimonia con burbujas de filosofía popular. Los chistes han sido publicados en la prensa gallega antes del año 1936”.

No concernente ao sexto tomo de *Cousas da vida* (1971), que sería rabenado nunha porcentaxe nada desprezable, a exposición firmada polo censor alertaba, en cambio, con palpable desacougo:

Son dibujos humorísticos de crítica social y política, en los que, con más o menos agudeza y gracia, se ataca al gobierno central, a los políticos, a las Cortes, a la hacienda pública, por los impuestos, el caciquismo, la explotación y el abandono en que tienen sumida a Galicia, sin que falten algunas alusiones al separatismo.

Los dibujos están publicados hacia los años treinta, según se hace constar en el Prólogo, por lo que de suyo no atentan al régimen actual. Pero, reeditados ahora, pueden recobrar intención de actualidad, sobre todo cuando en el Prólogo se alude a los infaustos destinos de Galicia a través de todas las generaciones.

O que se constata é unha mudanza paulatina na percepción de Castelao por parte do franquismo, a dicir verdade, ao subministrárense textos máis alongados daquel perfil de humorista e debuxante que lle compracía. Perante o álbum *Nós*, para o que a editorial Rodel pedía permiso o 8 de setembro de 1971, o censor traía a colación o refuxio no exilio e adscribía, con algunha desorientación, o seu credo político:

Conjunto de historias gráficas de Castelao que se refieren a Galicia. Pertenecen a su época española, es decir anterior a la Guerra. El tema principal es como tantas veces el de las contribuciones, quejándose de que Galicia se encuentra más o menos explotada por el gobierno centralista. La ideología subyacente es anarquizante.

Uns poucos anos despois, ao inspeccionar a antoloxía vertida ao castelán co título *Cuatro obras* (1974), planeada en primeira instancia pola editorial Anaya en 1972, o informe evocaba a experiencia de Castelao como ministro republicano. Á parte diso, con designio despectivo, denigrábase a súa inspiración literaria:

Traducido por Jesús Alonso Montero y con una introducción suya se nos hace la presentación de un escritor gallego: Alfonso Rodríguez Castelao, quien, por lo visto, durante algunos meses del año 1946 fue en París ministro de la República. Fue un personaje polifacético, dibujante primero y escritor después. Ignoro su valor como dibujante. Como escritor, traducido al castellano, no es precisamente un Don Ramón. Regionalista tremebundo, hasta el punto de delatar una cierta frustración literaria, es posible que en su dialecto no careciese de cierto interés.

Un indicio patente de que a obra de Castelao se espreitaba con intenso celo é o tratamento recibido por *As cruces de pedra na Galiza* (1975), de substancia aparentemente inocua. No veredicto amentábase de maneira eufemística, recorrendo a unha etiqueta nesgada para a Guerra Civil, a residencia forzosa na Arxentina: “Edición facsímil de la primera edición de esta obra de Castelao redactada y escrita durante su emigración en el tránsito de la guerra de Liberación y que ahora se reproduce como volumen primero de sus obras completas”. Máis tarde, receábase dalgunhas aseveracións e dunha parte en lingua inglesa: “Nada habría que oponer a la presente obra si no hubiera algunas reticencias de carácter político que se señalan a lápiz rojo en las págs. 8, 177, y en el sumario histórico en inglés a las págs. 263 y 264”.

A fin de corroborar a manipulación franquista da figura de Castelao, resulta oportuno recordar o testemuño de Isaac Díaz Pardo no que atinxe á xestación de *El pensamiento político*

de Castelao, escolma bilingüe de *Sempre en Galiza* confeccionada polo xornalista Alberto Míguez e patrocinada por el mesmo e José Martínez, fundador de Ruedo Ibérico (Alonso Montero, 2008, pp. 8-10). Segundo elucidaba, a aspiración que dera pulo a esta empresa consistía en desbaratar a estampa de Castelao que o Réxime preconizaba con ánimo tendencioso:

El Ministerio de Información preparaba un libro utilizando a Castelao como un dibujante folklórico, despolitizado, como una especie de “merendiñas” para atraer turismo de la emigración, en su mayoría gallega. ¡Hasta ahí podíamos llegar! Fue este el momento, 1964, en que tomé contacto con Pepe Martínez. [...]

En poco tiempo, preparamos la edición de un libro para salirle al paso al Ministerio de Información y cortarle lo que pretendía hacer con Castelao. El libro en edición bilingüe era *El pensamiento político de Castelao*. (Díaz Pardo, 1987, p. 8)

O PROCESO DE EDICIÓN DE *ESCOLMA POSIBLE*

Non é casualidade que a idea de facer chegar aos lectores un mostrario nutrido do legado de Castelao se inscribise no presunto aperturismo asociado ao nomeamento de Fraga Iribarne, a mediados de 1962, como titular do Ministerio de Información y Turismo (Fernández, 1986, p. 49). Con todo, nesta iniciativa desempeñaría ao cabo un peso superior o acordo de erixir a Castelao en protagonista do Día das Letras Galegas, no ano 1964, conforme se comproba con transparencia en varias manifestacións epistolares.

Piñeiro, o 4 de xullo de 1963, facía alusión nunha carta a Fernández del Riego á fase na que se encontraba naquelas datas a preparación de *Escolma posible*: “Onte estiven na Coruña para falar con Patiño e mais con Pérez Barreiro a ver de que se incorporen ó equipo de *Grial*. Tamén falei con Dónega, que, por certo, traballou na antoloxía de Castelao e coido que a ten bastante adiantada” (Fernández del Riego, 2000, p. 201). Por outra parte, o xornal *La Noche*, a primeiros de abril, daba noticia expresa do desexo de lanzar en breve o volume: “Galaxia nos anuncia como de muy próxima publicación: *Escolma posible*, de Castelao” (“En breves líneas”, 1964).

Malia todo, o proxecto en marcha precisaría máis tempo, pois outra vez Piñeiro comunicáballe a Basilio Losada, o 1 de maio de 1964, que *Escolma posible* estaba ultimado, mais non había tempo, desgraciadamente, para que coincidise coas celebracións do 17 de maio: “O Dónega xa nos entregou a antoloxía de Castelao, pro non é posíbel sacala pra ise día. Terá que agardar pra máis adiante, quizais pra o 25 de xullo” (Piñeiro e Losada, 2009, p. 321). O certo é que o libro demoraríase algúns meses máis, sen tampouco se ofrecer ao público con ocasión do Día de Galicia, debido aos graves atrancos levantados pola censura.

En realidade, o colofón de *Escolma posible* recolle como data de aparición o 22 de setembro de 1964. Constituía o volume número 5 da Colección Trasalba, consagrada primordialmente a autores canónicos das letras galegas, a cal se estreara con *Samos*, de Ramón Cabanillas. As entregas posteriores, pertencentes a diversos xéneros, foron as seguintes: *Centileos nas ondas*, de Gonzalo López Abente; *Lería*, de Vicente Risco; e *Prosas galegas*, de Florentino L. Cuevillas. Despois virían *O espello na serán* e *Arredor de si*, de Ramón Otero Pedrayo; e *O porco de pé e outras narracións*, de Vicente Risco.

Con relación ao deseño editorial, *Escolma posible* estaba encabezado por un prólogo, asinado por Dónega, co sinxelo título “Alfonso Rodríguez Castelao”, que se dividía en varias epígrafes. Na inicial, “Esquema biográfico”, reuníanse unhas notas concisas sobre a traxectoria do autor, mentres que na segunda, “Catálogo da súa obra”, facíase un percorrido panorámico,

con criterio temporal, polo seu universo plástico, ensaístico e literario. Velaquí o remate desta parte, a xeito de sintética recapitulación:

Eis, logo, o Castelao pintor, dibuxante, caricaturista, investigador, xornalista, ensaísta, conferenciante, orador, viaxeiro, crítico, novelista... Un Castelao polifacético, sí, mais non compartimentado. A presenza total do seu xenio creador bule en todas i cada unha das facetas da súa obra inmortal. ([Castelao, 1964, p. 12](#))

A terceira epígrafe tiña como designación “*Escolma posible*”, exactamente igual que o libro. Nela, Dónega afondaba na ambigüidade preconcebida do sintagma, xustificando en detalle o uso nada aleatorio de tal fórmula. Para empezar, dende o punto de vista organizativo, invocábanse “limitacións internas”, posto que, como se alegaba, por un lado “unha colección de anacos escolleitos da obra artística de Castelao, non é posible”, por mor sobre todo de que “a obra enteira de Castelao é selectiva, antolóxica; il mesmo fixo escolma da súa obra” ([Castelao, 1964, p. 12](#)).

A este particular, Dónega engadía, xusto a continuación, que o propio creador se afanara en levar a cabo unha depuración selectiva, ata o punto de que “o verdadeiro florilexo dos textos e deseños de Castelao, sería a súa obra completa”. Por outro lado, para sustentar o adxectivo “posible”, aduciase que o formato de edición polo que se apostara obrigaba por forza a prescindir do repertorio plástico do artista, considerado de envergadura notable.

En segundo termo, Dónega suxería, agora de maneira abondo máis sutil e asemade fuxidía, que a antoloxía estaba supeditada externamente, de forma inexorable, á presión da censura: “E con istas limitacións internas (as eisóxenas ben se comprenden), chegamos á presente escolma posible” ([Castelao, 1964, p. 13](#)). Para que o devandito comentario non chamase en exceso a atención, empregábase con intelixencia un cultismo, como se advirte, que non facilitaba que os inquisidores do Ministerio de Información y Turismo captasen abertamente o seu espírito derradeiro ([Dasilva, 2013, p. 19](#)).

É adecuado fixarse en que Galaxia, ao publicar por fin *Sempre en Galiza* no espazo galego, a mediados dos anos 80, subliñaba na lapela da edición que entrara en *Escolma posible* unha oferta deste ensaio por necesidade limitada, explicando sen rodeos a propósito da auténtica pretensión do título escollido para a antoloxía:

Pese ó seu valor histórico e ó seu significado político, esta é a primeira vez que *Sempre en Galiza* se edita na patria de Castelao. En 1964 apareceran xa nesta mesma editorial arredor de trinta páxinas que figuraban nunha escolma da súa obra. Intencionadamente, aquela antoloxía chamouse *Escolma posible*, en parte porque publicar o Castelao que entón se quería era verdadeiramente imposible. ([Castelao, 1986](#))

A seguinte epígrafe do prólogo de *Escolma posible* denominábase vagamente “Punto de vista”, se cadra á mantenta, visto que non se eludían reflexións verbo da magnitude política do autor. Como expoñente, cabe anotar este apuntamento susceptible de provocar rexeitamento, con independencia da cautela que se sospeita con clarezza detrás da súa redacción: “Castelao identifícase moral e sentimentalmente co seu pobo, en tanto sofre e padece, en canto pecha en sí, inda que acubillados, valores vixentes e trascendestás” ([Castelao, 1964, p. 14](#)).

Cómpre resaltar que o corpus de *Escolma posible* estaba conformado por oito apartados de contidos heteroxéneos. No de arranque, xurdía o Castelao crítico de arte, conferenciante e viaxeiro, maioritariamente con meditacións procedentes de *Do meu diario*. O segundo centrábase na tarefa investigadora, con extractos con preferencia d’*As cruces de pedra na Bretaña* e *As cruces de pedra na Galiza*. No terceiro, plasmábase a actividade na área do xornalismo, con materiais recompilados de *Verbas de chumbo*.

Os apartados cuarto e quinto dedicábanse, por outra banda, á vertente literaria no eido da prosa, con fragmentos de *Cousas*, *Un ollo de vidro*, *Retrincos* e *Os dous de sempre*. O sétimo destinábase ao cultivo do teatro, coa reprodución do “Prólogo” e o “Lance terceiro” d’*Os vellos non deben de namorarse*. Previamente, o sexto reservábase en exclusiva a *Sempre en Galiza*, sen que semelle accidental en absoluto, senón máis ben todo o contrario, que se optase por inserir capítulos desta obra no medio da ficción. Non é difícil entrever que se procuraba, con esa manobra, que estes ingredientes conflictivos pasasen desapercibidos á hora de superar o control da censura. Por último, o oitavo apartado daba conta das angueiras de Castelao como orador, con pasaxes provenientes de *Alba de Gloria*.

Convén puntualizar que os textos de *Sempre en Galiza* incidían na súa meirande proporción en temas culturais e lingüísticos, evitando por prudencia os de índole máis política (Fernández, 1986, p. 49). Hai que insistir en que non se facía doado, naqueles tempos, ocuparse de *Sempre en Galiza* sen negativas secuelas. Unha proba ilustrativa atópase nun artigo de Xosé Luís Méndez Ferrín con motivo do Día das Letras Galegas en honra de Castelao, co título precisamente “Sempre en Galiza”. A pesar deste vencello intertextual, non se nomeaba o libro en ningún intre, por obvia precaución con total seguranza. É un aspecto sintomático, xa que a tese enarborada por Méndez Ferrín reivindicaba a personalidade de Castelao moito máis que como artista e escritor:

Gracias a isto o seu pensamento non foi un xogo de axedrez cosmopolita e poido ofrecer como resultado da súa investigación un cadro de solucións ao problema socio-político do pobo galego. Castelao, home da súa nación, da súa época: é isto o que foi. Logo despois: narrador, pensador, artista. ¿Queredes unha proba? ¿Qué pesaba máis no seu arte, a preocupación polo coor ou a preocupación por Galicia, polo pobo de Galicia? (Méndez Ferrín, 1964)

No papel de delegado dos asuntos loxísticos de Galaxia, Fernández del Riego enviáballe unha carta a Ben-Cho-Shey, o 25 de abril de 1964, para que se fixese cargo de resolver a validación de *Escolma posible* diante da censura. Demandaba présa nesta xestión, xa non só para que a saída do libro tivese lugar canda o Día das Letras Galegas, senón porque a súa impresión sería así máis inmediata:

Por correo certificado envíoches dúas copias da *Escolma posible* de Castelao, feita e prologada por Marino Dónega, pra que fagas o favor de as presentar na censura. Axunto os datos correspondentes prá solicitude de permiso. ¿Sería posible que autorizasen axiña a impresión? Temos que aproveitar as oportunidades da imprenta, pois agora váiselle amarear unha chea de traballo, e quixera que antes me compuxeran o nº 4 de *Grial*, que xa vai adiantado, o da *Revista de Economía* e o libro de Castelao. Si non aproveitamos a oportunidade, corremos o risco de ter que agardar unha nova ocasión, que non sabemos cando será.

Non obstante, Piñeiro expúñalle a Basilio Losada, noutra misiva do 12 de xullo, os serios obstáculos aos que *Escolma posible* se enfrontaba: “Acabo de recibir unha mala noticia: a censura refugou unha escolma de textos literarios de Castelao que preparara coidadosamente o Dónega. Tiñamos mentes de a sacar o Día de Galicia, pro esmagáronnos o plan” (Piñeiro e Losada, 2009, p. 336). Basilio Losada respondía o 18 de xullo, deplorando a prohibición do libro: “O veto pola censura da *Escolma* de Castelao demostra que aínda hai moito que loitar pra que se poida falar de liberdade. Sentino especialmente polo prólogo de Dónega, que houbérame gostado conocer” (Piñeiro e Losada, 2009, p. 342). En todo caso, Piñeiro sinalaba, o 27 de xullo, que cabía abrigar algunha esperanza de dar á luz o volume: “O de *Escolma* coido que terá arranxo” (Piñeiro e Losada, 2009, p. 345).

Hai unha segunda edición de *Escolma posible*, que se estampou, de acordo co colofón, o 13 de nadal de 1975. A revista *Grial* viña de ofrendar, no curso dese ano, un número monográfico

a Castelao. Na lapela púñase énfase no desafío que significara difundir algúns dos textos na altura da primeira edición, pondo de relevo o inxente esforzo despregado:

Coa edición, en 1964, de textos antolóxicos neste volume disposto por Marino Dónega, Editorial Galaxia puxo nas mans das xeneracións novas a mellor introducción posible á obra de Castelao daquela que, por unhas razóns ou por outras, non era doado o acceso dereito á mesma. (Castelao, 1975)

Logo acentuábase o éxito de *Escolma posible*, que facía pertinente a nova edición por estar perfectamente en vigor a configuración do libro. Amais diso, dábbase a entender que non era factible amecer outras contribucións de Castelao pola máis que probable reacción adversa do Réxime:

Agora, esgotada relativamente axiña a primeira edición deste volume, e considerando vixente a súa función introdutora á obra de Castelao que se identifica moral e sentimentalmente co seu pobo sabéndose membro dunha comunidade humá con ricaz personalidade de seu, reeditámolo con anovada ilusión. (Castelao, 1975)

O EXPEDIENTE DE CENSURA DE *ESCOLMA POSIBLE*

Tras aquel envío de Fernández del Riego antes mencionado, Ben-Cho-Shey formalizaba, o 30 de abril de 1964, a solicitude de aprobación de *Escolma posible* no Ministerio de Información y Turismo, en concreto no servizo de Orientación Bibliográfica, dependente da Dirección General de Información. Anticipábase que o volume tería 300 páxinas e que estaba prevista unha tiraxe de 1.000 exemplares.

Clasificado o expediente coa referencia 2724-64, o mecanoscrito da obra trasladouse ao lector nº 5. Este rubricaba o seu informe o 30 de maio cunha firma lexible, polo que se infire que o censor que xulgou *Escolma posible* se chamaba Manuel Picos. Ao comezo, na súa avaliación facíase fincapé en *Sempre en Galiza* como texto de propensión nacionalista, citándose explicitamente frases dispersas da antoloxía:

Por lo que el título indica, *Escolma posible* es una selección de escritos de Castelao, en la que, por cierto, apenas se añade nada a la versión del nacionalismo contrariado de su otra obra *Sempre en Galiza*, presentada recientemente por la misma editorial.

Así vemos en la pág. 73 la estéril añoranza de una época “en la que Galicia y el gallego eran España” y la obsesión de volver a hallar “despejado el camino que unía a Galicia con el resto del mundo civilizado”, tan parecida al “europeísmo” de los catalanistas. En la misma línea ideológica afirma en la página 102 que “con las legiones romanas entró la muerte en Galicia”. (La muerte, claro está, del rudo primitivismo aborígen a manos de la cultura grecolatina). Por último, en la 119 se pregunta: “¿No es tan doloroso vivir en una tierra aherrojada (se sobreentiende Galicia) como en un destierro? (Pregunta meramente retórica). Y aún dice luego: “... por mi patria, en donde campan los funcionarios forasteros”.

O censor requiría a retirada dos apartados de *Sempre en Galiza* e *Alba de gloria*, este atribuído por erro á parcela teatral de Castelao, para outorgar o visto e prace a *Escolma posible*:

Pero sobre todo es en los capítulos “Castelao ensaísta”, tomado de *Sempre en Galiza*, y *Alba de gloria*, de Castelao dramaturgo, en donde culmina la fobia antiespañola del dibujante gallego.

Por lo que a juicio del suscrito habría que suprimir estos dos capítulos para autorizar la publicación de *Escolma posible* y atenuar lo que hay de rencorosa inquina en las frases subrayadas en rojo en el informe.

Emporiso, no peche expresábase, nunha sorte de trasacordo en función da reducida implantación que se asignaba ao nacionalismo en Galicia, que sería suficiente a exclusión dalgunhas partes escrupulosamente identificadas:

Teniendo en cuenta el escaso eco que en Galicia hallan las propagandas nacionalistas, tal vez pudiera autorizarse la publicación de esta miscelánea de Castelao con solo suprimir de ella lo tachado en lápiz en rojo en las páginas 5, 7, 119, 120, 202, 203, 208, 215, 216, 227, 248, 249 y 250.

O mecanoscrito de *Escolma posible* escrutouno un segundo censor de nome Francisco Fernández Jardón, polo que se desprende novamente da sinatura. O 11 de xuño emitía este pronunciamento, onde se decretaba a desaparición dalgúns dos fragmentos refugados polo primeiro censor:

Es una selección de diversas obras del famoso caricaturista, prosista y político galleguista Castelao en la que se nos ofrecen variadas muestras de su labor literaria para darnos a conocer sus múltiples facetas como investigador folklorista, como periodista, cuentista, novelista y ensayista y hasta como crítico de arte. Como es natural la obra es de muy desigual valor; pero en todas ellas aparece claramente de manifiesto su afán galleguista, haciendo resaltar las diferencias que separan a Galicia del resto de España. Y si bien no se trasparece claramente un propósito separatista, que creo no llegó a cuajar plenamente en el autor, sí en cambio se echa de ver en diversos lugares su tendencia política en pro de un federalismo ibérico con autonomía política de las diversas nacionalidades hispánicas, afán que hace que se reflejen opiniones y dichos inconvenientes que pudieran repercutir en una reviviscencia de un galleguismo semi-separatista, por lo cual recomiendo las tachaduras señaladas en rojo a las págs. 119, 120, 202, 215, 227, 248, 249 y 250. Pero aparte de esto, como Castelao militó al lado del Gobierno rojo durante nuestra guerra, creo también conveniente suprimir toda referencia y cita a las obras netamente opuestas y calumniosas para el Movimiento nacional, por lo que propongo la eliminación de lo tachado en rojo a la pág. 5 del prólogo.

He de llamar la atención sobre la falta de la nota 22.

Con las tachaduras mencionadas considero que puede autorizarse la obra.

Consonte os dous informes, o Director General de Información transfería este oficio a Galaxia o 16 de xuño:

En contestación a su instancia de 30 de abril de 1964 me complace comunicarle que la obra titulada *Escolma posible* de la que es autor Alfonso Rodríguez podrá ser autorizada, previa presentación de las galeradas impresas, por las que pueda comprobarse la supresión de los pasajes señalados en las páginas 5, 7, 119, 120, 202, 203, 208, 215, 216, 227, 248, 249, 250 del ejemplar original adjunto.

No expediente de *Escolma posible* consta unha anotación autógrafa do segundo censor, con data do 22 de setembro, onde se consignaba: "Comprobadas las tachaduras y están conformes". Como consecuencia, por resolución do 23 de setembro, dábase vía libre á publicación. Finalmente, o 13 de outubro inscribíase a dilixencia de que se cumprira co depósito no Ministerio de Información y Turismo dos exemplares prescritos pola normativa legal.

Por suposto, é interesante rexistrar os elementos de *Escolma posible* que a censura cominou a extirpar, cotexando o mecanoscrito orixinal (Mec) e a edición impresa (Ed). Do prólogo de Dónega, este era o primeiro:

E publícanse os álbums de dibuxos *Galicia mártir* (17), *Atila en Galicia* (18) e *Milicianos* (19).

Nota 17: Valencia, 1937. Hai sete edicións, a última datada en Shangay, 1949.

Nota 18: Valencia, 1937.

Nota 19: New York, 1938. (Mec, p. 5)

E publícanse tres álbums de dibuxos. (Ed, p. 11)

Estoutro tamén se encadraba no prólogo:

Mais tamén axiña foi conecedor de que istes vencellos ficaran esquecidos ou desartellados: que o fogar fora esnaquizado por malfadas circunstancias históricas; que unha cultura allea viña superposta á autóctona, tencionando afogala; [...]. (Mec, pp. 6-7)

Mais tamén axiña foi conecedor de que istes vencellos ficaran esquecidos ou desartellados: que o fogar fora esnaquizado por malfadas circunstancias históricas; que unha cultura allea viña superposta á autóctona; [...]. (Ed, pp. 13-14)

Alén diso, reclamábase a poda de dous parágrafos de *Verbas de chumbo*:

O “lonxe da Terra” aínda é unha doenza do sentimento que fai chorar de soedade ós emigrantes galegos. Eu non podoo negar que a padezo; pero xa non é pola lembranza dos eidos nativos, nin polos anceios de retornar ó seo da familia, senón pola ausencia da Patria. Este sentimento de soedade xa non é exclusivo dos desterrados, porque os bós galegos somos eispatriados anque vivamos en Galiza. ¿Ou é que morar nunha Terra aferrollada non é tan dooroso como vivir no desterro?

Hoxe topeime cun afiadador ourensán, e os dous tiñamos morriña: él pola súa aldea, onde deixou unha moza; eu pola miña Patria, onde campan os funcionarios forasteiros e runflan os galegos descastados. Falamos moito, e no remate da nosa conversa o afiadador apañou a “roda” e foise polas rúas, a pregoar no asubío os seus anceios amorosos. Eu quedeime a miralo, envexoso da súa mocidade e da súa sinxeleza, a rillar as miñas arelas patrióticas, coa esperanza entristecida de tanto agardar o trunfo dos nosos ideaes de liberdade. (Mec, pp. 119-120)

Mais a *Sempre en Galiza* afectaba a maioría dos treitos desbotados, total ou parcialmente, como se verifica na seguinte relación:

O noso idioma ten tal fremosura que un poeta andaluz como García Lorca –o poeta mártir– non foi quen de resistir o seu engado e compuxo poemas en galego. (Mec, p. 202)

O noso idioma ten tal fermosura que un poeta andaluz como García Lorca, non foi quen de resistir o seu engado e compuxo poemas en galego. (Ed, p. 241)

Son os mesmos que consideran o mito da Torre de Babel como un castigo, e renegan da vida ascendente. (Mec, p. 203)

O priscilianismo botou raíces tan fondas na alma mística de Galiza que, a pesares das pauliñas dos cregos, o noso povo aldeán sigue sendo heterodoxo. (Mec, p. 208)

O *priscilianismo* botóu raíces fondas na alma mística de Galiza. (Ed, p. 247)

A invención do corpo do Apóstolo –¿Prisciliano ou Sant-Iago?– fixo da nosa Terra un centro de universalidade. (Mec, p. 208)

A invención do corpo do Apóstolo fixo da nosa Terra un centro de universalidade. (Ed, p. 247)

O día que Galiza sexa nosa, os mariñeiros vivirán na fartura. (Mec, p. 215)

Cando se descubriu en Galizia o corpo do Apóstolo –que de non ser Prisciliano merecía ser San Paulo– a alma viaxeira do mundo antigo abreu novos camiños para chegar ao noso Fisterre e sentir anceios do lonxano na lonxanía. (Mec, p. 216)

Cando se descubriu en Galizia o corpo do Apóstolo a alma viaxeira do mundo antigo abreu novos camiños para chegar ao noso Fisterre e sentir anceios do lonxano na lonxanía. (Ed, pp. 255-256)

Dí Teixeira de Pascoaes que “o único povo que sente a Saudade é o povo portugués, incluíndo, talvez, o galego, porque a Galiza é um bocado de Portugal sob as poutas do leão de Castela”. Galiza, nefeito, vive en cautiverio; pero a sensibilidade galega xurde nidiamente dos fondos ancestraes, esenta de contaminacións mediterráneas e plea de desexos saudosos. (Mec, pp. 226-227)

Dí Teixeira de Pascoaes que “o único povo que sente a Saudade é o povo portugués, incluíndo, talvez, o galego, porque a Galiza é um bocado de Portugal...”. A sensibilidade galega xurde nidiamente dos fondos ancestrales, esenta de contaminacións mediterráneas e plea de desexos saudosos. (Ed, p. 269)

Para finalizar, non se aceptaba de *Alba de gloria* isto:

Eiquí comenza a decaer a categoría do fúnebre cortexo, como decae Galiza ao trocarse en povo vencido e subordinado. (Mec, p. 248)

Eiquí comenza a decaer a categoría do fúnebre cortexo. (Ed, p. 296)

[...] os escultores Moure e Ferreiro, xunto cos arquitectos Andrade e Casas e Nóvoa, que ceibaron de cadeas a nosa orixinalidade oprimida; [...]. (Mec, p. 249)

[...] os escultores Moure e Ferreiro, xunto cos arquitectos Andrade e Casas e Nóvoa, que ceibaron de cadeas a nosa orixinalidade; [...]. (Ed, p. 296)

Por eso eu gosto de poñer a debate a nosa Hestoria, non a nosa Tradición, porque si ben é certo que se pode compor unha grande Hestoria de Galiza con soio recoller as crónicas dos seus grandes homes, tamén é certo que ningún deles, nin todos eles xuntos, foron capaces de erguer a intransferibel autonomía moral de Galiza á categoría de feito indiscutibel e garantizado. Afortunadamente, Galiza conta, para a súa eternidade, con algo máis que unha Hestoria fanada, conta cunha Tradición de valor imponderabel, que eso é o que importa para gañar o futuro. (Mec, pp. 249-250)

Por eso eu gosto de poñer a debate a nosa Hestoria, non a nosa Tradición. Afortunadamente, Galiza conta, para a súa eternidade, con algo máis que unha hestoria fanada, conta con unha tradición de valor imponderabel, que eso é o que importa para gañar o futuro. (Ed, p. 298)

A segunda edición de *Escolma posible* volveu suxeitarse á fiscalización da censura, con Franco xa falecido. En nome de Galaxia, José Enríquez Prada materializaba a solicitude de depósito o 9 de xaneiro de 1976. Como estaba certificado o antecedente da primeira edición, e se respectaran os cortes ordenados, o voto foi favorable:

Segunda edición recogiendo la obra seleccionada del escritor gallego Alfonso Rodríguez Castelao. En línea antológica se ofrece un Castelao crítico de arte, conferenciante y viajero; investigador y periodista; cuentista y novelista; ensayista y dramaturgo, etc. Nada fundamental que objetar.

A RECEPCIÓN COEVA DE *ESCOLMA POSIBLE*

Non se posúen evidencias de que houbera coñecemento público, en ningún caso, das mutilacións padecidas por *Escolma posible*. Basilio Losada non ocultaba ante Piñeiro, o 24 de outubro de 1964, un xuízo encomiástico: “Recebín xa a *Escolma posible*. Vai ser de agora endiante un libro básico. O prólogo de Dónega non di nada novo pero as cousas vellas sábeas decir con orden e diñidade” (Piñeiro e Losada, 2009, p. 369). Dende Buenos Aires, Luís Seoane exteriorizaba este eloxio en carta a Fernández del Riego do 13 de marzo de 1965: “Me pareció muy buena en general la antología de Dónega de la obra de Castelao”. Pola súa parte, o propio Fernández del Riego, nunha recensión laudatoria en *Grial*, garantía: “Ista *Escolma posible* ven lembrar ós seus vellos lectores, o que Castelao representa no mundo da cultura galega. Pero, sobre todo, ven amosar ás novas xeneracións o alto valor da súa lección, que lles era case desconocida” (Lorenzana, 1964, p. 527).

En calidade de integrante da xeración máis nova, Arcadio López-Casanova facíase eco de *Escolma posible*. Estaba convencido de que supuña un acontecemento salientable por brindar un mosaico suxestivo do autor:

A publicación máis destacada do ano é, sin dúbida, a *Escolma posible* de Castelao, feita e prologada por Marino Dónega. Nela queda ben fixada, ben nidamente amostrada, a esceicional personalidade do artista de Rianxo i o que a súa figura e maila súa obra representan e siñifican nas páxinas da nosa cultura. (López-Casanova, 1964)

López-Casanova remarcaba a actualidade de Castelao, exhibida con amplitude:

Castelao sigue vixente, vivo, porque sendo un escritor arraigado ate o máis fondo no seu pobo –ó igual que Rosalía–, é tamén, sabe ser, un escritor, un artista de valor universal. Ista escolma fermosa da súa obra, así nolo dice. Quen teña ollos, que vexa.

Na prestixiosa revista *Ínsula*, Lino Portela daba a benvida a *Escolma posible*, á súa vez, gabando a Castelao estritamente como artista e escritor:

Pocas literaturas podrán ufanarse de poseer una figura de escritor como este, pues su arte y su talento no encontraron dificultades al tratar ninguna clase de géneros: en la novela como en el cuento, en el teatro como en el periodismo, en la oratoria como en la caricatura y, en todo, fue siempre incansablemente genial. (Portela, 1965, p. 1)

Declaraba que o inventario de textos podía incrementarse, pero non con achegas de tipo político, senón con máis pezas xornalísticas e plásticas: “Y si tuviéramos que señalar algún defecto en el libro que comentamos, será el de que, aún con más de trescientas páginas, es corto. Creemos que faltan en la Antología –*Escolma*– muchos trabajos periodísticos y dibujos” (Portela, 1965, p. 1). De modo un pouco inesperado, o mérito do libro residía, para Portela, en que amosaba o rostro máis humano de Castelao ás persoas de menor idade: “Por ello, Marino Dónega y la editorial Galaxia merecen nuestro reconocimiento, pues nada más bello que enseñar a las jóvenes generaciones de Galicia la vida asombrosa de hombre caballeroso y bueno que fue Castelao” (Portela, 1965, p. 1).

Ao vir a lume a segunda edición de *Escolma posible*, Andrés Torres Queiruga albiscaba estes compoñentes beneficiosos nunha nova recensión en *Grial*:

O significado dunha escolma ten dobre vertente. Por unha banda supón e consagra o clasicismo dun autor. Por outra, sulíñao e contribúe a descubri-lo. [...] A presente escolma cumple, pois, unha misión de reconocimiento. Pero cumple tamén a outra misión, a de sulíñado e descubrimento. (Torres Queiruga, 1975, p. 144)

Sen abordar a notoriedade política de Castelao, recalcaba a súa transcendencia creativa prioritariamente na esfera literaria:

Con esta escolma Marino Dónega ten rendido sin dúbida un bó servicio á literatura galega. A súa acertada selección, a súa fermosa i esacta introdución puxeron ao noso alcance a obra dun grande artista, dun grande humorista, dun grande home. (Torres Queiruga, 1975, p. 144)

Unha ponderación valiosa sobre a segunda edición de *Escolma posible* débese a Carlos Casares. Traía á memoria, ao principio, as restricións tantos internas como externas que se describían no limiar da antoloxía, xa glosadas con anterioridade:

En primeiro lugar o carácter selectivo (antolóxico) que ten a produción enteira de Castelao, pois el mesmo, dado o seu talante artístico, esixente consigo mesmo e responsabilizado co destinatario da súa obra (Galicia), someteuna ao longo da súa vida a un proceso de depuración rigoroso e implacable. En segundo lugar, un problema técnico: o sistema de traballo elixido polo antólogo tiña que deixar fóra necesariamente unha faceta tan importantísima na obra de Castelao como é a plástica. Finalmente, a esas limitacións

internas hai que engadir as que Marino Dónega chama “esóxenas” e que son fáciles de comprender. (Casares, 1976)

Casares realizaba a utilidade daquela primeira edición, porque estimaba que era un reto ilusorio atreverse cun catálogo de textos máis extenso naquel ambiente opresivo. Segundo discernía con convicción, “alí estaba Castelao excelentemente representado, dentro do que se podía” (Casares, 1975). Así e todo, Casares opinaba, dende un certo ángulo crítico, que o marco actual permitiría completar a silueta do autor, nomeadamente no relativo ás súas inquietudes políticas:

Todos estes Castelaos xuntos forman o Castelao verdadeiro. A escolma de Dónega tivo a virtude de recompoñelo con fidelidade. Coa fidelidade que era posible, porque fóra queda inevitablemente un bo anaco do Castelao político, que hoxe por hoxe é o que máis lle interesa a unha chea de mozos, e cuxa lectura segue sendo un acto prohibido. Ese é aínda o Castelao dunha escolma imposible. Pero non sería xa posible outra diferente, aproveitando as posibilidades ao máximo, na procura do Castelao que por motivos administrativos tivo que quedar do lado de alá? Algúns pensarán que si. (Casares, 1976)

Pola documentación dispoñible arestora, esta discrepancia de Casares, que parecería axuizada naquelas datas, non deixaba de ser un desiderato en van, dado que a vixilancia severa da cesura mantíñase activa. Non hai que desdeñar que esta segunda edición de *Escolma posible*, como se acreditou, foi supervisada inescusablemente polo Ministerio de Información y Turismo, que concedeu o asentimento porque transcribía sen ningunha novidade o corpus da primeira edición, xa tolerada.

O propio Casares admitía que as circunstancias externas que influíran na concepción da primeira edición seguían presentes, ata o extremo de que aínda non se lograra luz verde para o ensaio máis senlleiro de Castelao: “Estas derradeiras, simbolizadas na censura, pesaban moitísimo (e seguen pesando) á hora de escolmar os anacos máis representativos dese libro que un gran número de galegos teñen lido, pero que segue sendo ilegal: *Sempre en Galiza*” (Casares, 1976).

CONCLUSIÓN

Polo que queda demostrado, *Escolma posible* marcou un fito duramente tiranizado polo xugo da censura. Dende algunhas posicións ideolóxicas, non sempre de filiación común, tense sostido que o círculo de Galaxia se empeñou en promover na etapa franquista, con actitude sectaria, unha perspectiva restrinxida de Castelao, tentando esvaecer a súa herdanza de corte máis político. O propio Méndez Ferrín, sen audacia nos anos en que se publicaba *Escolma posible*, como se viu, para se referir a *Sempre en Galiza* tan sequera como ensaio, menos aínda como tratado doutrinario, esgrimía non hai moito esta áspera recriminación: “O piñeirismo, así, enxalzou e gabou a altura artística e literaria de Castelao ao mesmo tempo que mandaba o seu pensamento político ao faiado dos tarecos refugados” (Méndez Ferrín, 2020, p. 464).

Nesa clase de balances, o que se detecta é certamente unha esvaradía confusión co Castelao que privilexiaba, pola contra, o Réxime, o cal se opuña con perseveranza, por medio da intervención esmagadora da censura, a que se propagase unha aparencia súa máis integral. Por iso, a partir da mirada de hoxe, o que corresponde é contemplar *Escolma posible*, en definitiva, como un intento ambicioso, non exento de afouteza, para aproximar o autor nun tempo de imposicións e vetos. Non estará de máis apuntar, mesmo que só sexa fugazmente, que a primeira edición de *Sempre en Galiza* que se imprimiu en solo peninsular, un ano despois da morte de Franco, foi vítima de autocensura en varias páxinas, por prevención

pragmática perante o Ministerio de Información y Turismo, en decisión voluntaria da editorial Akal.

Referencias bibliográficas

- Alonso Montero, X. (2008). Palabras previas. En VV.AA., *Galicia hoy (París/Buenos Aires, 1966)* (pp. VII-XV). Ediciós do Castro. [Edición facsimilar cun prólogo de Xesús Alonso Montero]
- Casares, C. (7 de marzo de 1976). *Escolma posible* de Castelao. *La Voz de Galicia*.
- Castelao (1964). *Escolma posible*. Editorial Galaxia. [Prólogo e selección de Marino Dónega]
- Castelao (1975). *Escolma posible*. Editorial Galaxia. [Prólogo e selección de Marino Dónega, 2ª ed.]
- Castelao (1986). *Sempre en Galiza*. Editorial Galaxia.
- Dasilva, X. M. (2013). La traducción al gallego y la censura franquista. *Quaderns. Revista de traducció*, 20, 17-29. <https://racocat/index.php/QuadernsTraduccio/article/view/265450>
- Dasilva, X. M. (2020). El estado de la investigación sobre la censura franquista en las letras gallegas. En M. J. Olaziregi e L. Otaegi (Eds.), *Censura y literatura. Memorias contestadas* (pp- 45-61). Peter Lang.
- Díaz Pardo, I. (1987). *Rememoración de José Martínez, fundador de Ruedo Ibérico*. Ediciós do Castro.
- En breves líneas (6 de abril de 1964). *La Noche*.
- Fernández, C. (1986). *La persecución de Castelao durante el franquismo*. Ediciós do Castro.
- Fernández del Riego, F. (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Ediciós do Castro.
- Fernández del Riego, F. (2000). *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Editorial Galaxia.
- López-Casanova, A. (27 de decembro de 1964). Un ano de letras galegas. A creación do Premio "Castelao", o feito máis destacado. *El Progreso*.
- Lorenzana, S. (1964). *Escolma posible*, de Castelao. *Grial*, 6, 526-527.
- Losada, B. (1987). Literatura gallega y censura franquista. En *Censura y literaturas peninsulares* (pp. 57-63). Rodopi.
- Méndez Ferrín, X. L. (17 de maio de 1964). Sempre en Galiza. *El Progreso*.
- Méndez Ferrín, X. L. (18 de xaneiro de 2020). Vixencia política de Castelao. *Faro de Vigo*.
- Piñeiro, R. (2002). *Da miña acordanza. Memorias*. Fundación Caixa Galicia, Editorial Galaxia.

Piñeiro, R. e Losada, B. (2009). *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia (1961-1984)*. Xunta de Galicia, Editorial Galaxia.

Portela, L. (1965). R. Castelao, Alfonso, *Escolma posible*. *Ínsula*, 220, 1.

Torres Queiruga, A. (1975). *Escolma posible*. *Grial*, 47, 144-145.